

П. А. М'ясоїд

Пам'яті В. А. Роменця

СУБ'ЄКТНИЙ ПІДХІД У ПСИХОЛОГІЇ І ЛЮДИНА ЯК ПРЕДМЕТ ПІЗНАННЯ

Зроблено порівняльний аналіз суб'єктного, діяльнісного і антропологічного підходів у психології, визначається місце кожного в історії цієї науки. Епістемологічне підґрунтя першого підходу вбачається в дуалізмі (суб'єктоцентризм), останніх – у частковому й всезагальному монізмі (субстанціалізм). Показується, що психологія пов'язана з епістемологією спільною основою (відношення "суб'єктивне–об'єктивне"), роз'єднаною логікою Р. Декарта. Взірцем антропологічного підходу вважається теорія вчинку В. А. Роменця, стверджується, що вона є непересічним внеском в історію психології й суттєво збагачує теорію пізнання людини.

Ключові слова: пізнання людини, психології підходи, епістемологія, буття людини, категорія практика, В. А. Роменць.

Пострадянська психологія, після спричиненого розпадом СРСР розриву з марксизмом, бере на озброєння суб'єктний підхід. Діяльнісний підхід, започаткований С. Л. Рубінштейном і О. М. Леонтьєвим, оцінюється так: досліджується соціокультурна зумовленість психічного, а не людина як унікальна єдність тілесного, душевного й духовного досвіду в опредметненні її сутнісних сил; на часі "повернення до людини" [1]. В українській психології суб'єктний підхід утверджує В. О. Татенко [2]. Зникають відмінності між школами, що виразно характеризують стан психологічної науки радянської доби [3]. Поняття "суб'єкт" описує активність людини, "суб'єктивність" – самодетермінацію психічного [4]. У статті, де уточнюється зміст цих понять, у суб'єктному підході вбачається "дух людинознавства" [5]. Предметом психології постає вже не психічне людини, а людина з її психічним.

У цій статті визначаються місце суб'єктного підходу в історії психологічного пізнання та його епістемологічне підґрунтя.

С. Л. Рубінштейн вважає, що О. М. Леонтьєв продовжує властиве його вчителю Л. С. Виготському протиставлення "культурного" і "натурального" в психічному розвитку, неправильно трактує категорію присвоєння К. Маркса, не враховує діалектику внутрішнього і зовнішнього: "Ніщо не розвивається суто іманентно тільки зсередини, безвідносно до будь-чого зовнішнього, проте ніщо не входить в процес розвитку ззовні, без всяких внутрішніх до того умов" [6, с. 227]. Усупереч ідеї інтеріоризації, переходу зовнішнього у внутрішнє, утверджується принцип детермінізму: зовнішнє переломлюється через внутрішнє. О. М. Леонтьєв, у свою чергу, знаходить у С. Л. Рубінштейна "концепцію подвійної детермінації психіки" [7, с. 226], тобто марне намагання подолати картезіанську психологію внутрішнього світу. Далі говорить: "внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє й цим само себе змінює" [8, с. 200]. Але ж ідея інтеріоризації означає, що суб'єктом людина стає, а не народжується. Дискусії з цього приводу засвідчують нерозв'язаність проблеми природи психічного й тривають також і тому, що учні С. Л. Рубінштейна пам'ятають, як поводить себе О. М. Леонтьєв під час звинувачень опонента в "космополітизмі". Історія радянської психології становить собою складне переплетення логічних, епістемологічних і психологічних моментів. Логічним є спроби зняти опозицію "внутрішнє-зовнішнє", епістемологією виступає марксизм, психологічним є факт присутності людини у пізнанні.

С. Л. Рубінштейн долає опозицію принципом єдності свідомості й діяльності: "У радикальній суперечності зі

всією, що йде від Р. Декарта ідеалістичною психологією, яка визнавала явища свідомості безпосередньою даністю, центральним у психології слід визнати те, що психічне включене у зв'язки, котрі виходять за межі внутрішнього світу свідомості, опосередковано ставленнями до зовнішнього, предметного світу й лише на основі цих ставлень може бути визначене" [9, с. 24–25]. Ставлення, як і будь-які інші психічні явища, виникають, розвиваються й виявляються в суспільно-історичній діяльності. За О. М. Леонтьєвим, зовнішнє і внутрішнє – одна й та ж діяльність у тотожних за будовою формах, перша інтеріоризується, предмет діяльності отримує внутрішній план, історично це продукти виробничих відносин, онтогенетично – присвоєння дитиною об'єктивованого в речах і значеннях мови суспільного досвіду. Розмежування Р. Декарта – протяжності й мислення, – поступається місцем розмежуванню, "з одного боку, предметної реальності та її ідеалізованих, перетворених форм, з іншого... – діяльності суб'єкта, що включає в себе як зовнішні, так і внутрішні процеси" [8, с. 152].

Складаються різні версії діяльнісного підходу, спільним знаменником виступає марксистська категорія практики: картезіанській дуалістичній протистоїть марксистська моністична психологія. Для С. Л. Рубінштейна практика – це спосіб ставлення людини до світу, для О. М. Леонтьєва – процес опосередкування відношення "суб'єкт–об'єкт". Як розуміється практика – так розуміється природа психічного. Сучасні російські психологи категорією практики не оперують, принцип детермінізму відкидають, психічне оголошують спонтанним, самочинним, самодостатнім явищем; це картезіанська психологія [3].

Р. Декарт заявляє про очевидність для людини її розуму з його здатністю сумніватися в достовірності знань про світ й неочевидність речей цього світу; пізнання світу постає утвердженням буття людини в умовах несумірних субстанцій. В епістемології започатковується суб'єктоцентризм: суб'єкт оголошується точкою відліку всього, що перебуває у просторі його спостереження [10]. Попри численні спроби заперечити цю логіку, природознавство виносить суб'єкта за межі пізнання, у психології психічне як внутрішнє відгороджується від зовнішнього як непсихічного. У ХХ ст. ситуація рішуче змінюється: на зміну класичному приходять неklasичне природознавство, те ж саме, з поверненням до вихідного стану, відбувається у психології. Суб'єктний підхід є таким поверненням. З епістемологічної точки зору, це суб'єктоцентризм, з історико-психологічної, – наслідок відмежування від діяльнісного підходу.

Епістемологічне обґрунтування суб'єктного підходу знаходять в словах М. Фуко: "Ми конституїзовані у відповідності з певними формами суб'єктивності, типами нормативності й знаннями, які є історичними" [5, с. 9]. За М. Фуко, історичні структури мислення (епістемі) породжують конфігурації знань (ренесансна, класична, сучасна) й визначають способи утворення ідей культури епохи. Людина стає об'єктом пізнання у XIX ст., це продукт дискурсивної практики категоріями "життя", "праця", "мова", вона ж встановлює "порядок в сітці місцеперебування активів висловлювань" і не передбачає звертання ні до "суб'єктивності" (Р. Декарт), ні до "трансцендентного суб'єкта" (І. Кант). Людина – автор тексту й це текст, а не вона, проговорює істину. У М. Фуко немає понять "суб'єкт" і "суб'єктивність" у тому значенні, в якому вони вживаються в суб'єктному підході, для нього це поняття історичного, а не психологічного змісту. Людина виражає історичні форми мислення й у цьому сенсі зникає, "як зникає лице, начертане на прибережному піску" [11, с. 404]. До психології він критичний: теоретичні знання будуються за зразком емпіричних, тільки аналіз буття людини, кристалізованого в продуктах культури, може подолати суперечність між суб'єктивним і об'єктивним, людиною і світом. Сам М. Фуко долає точно таку суперечність в епістемології й цим показує, що психологія пов'язана з останньою спільною підставою, розколотою надвоє логікою Р. Декарта.

Епістемологічну основу діяльнісного підходу вбачають в положеннях К. Маркса про ідеальне як перетворене матеріальне, про суб'єктивний аспект практики, про те, що їй належить стати "природничою наукою про людину" й досліджувати "історію й буття промисловості". Та якщо світом править історичний закон практики, то де тут місце людини, її індивідуальності, свободі? Для суб'єктного підходу справді не залишається місця, марксистській психології не випадково важко дається принцип детермінізму. Подолати перешкоду можна, відмовившись від "виробничого" тлумачення практики, що й відбувається. О. М. Леонтьєв, в останній доповіді, пропонує починати аналіз не з діяльності, а з образу [12]. Йдеться вже не про предметність образу, а про образ предмета, яким є світ. С. Л. Рубінштейн, у незавершеному рукопису, проводить "основну лінію виходу за межі марксизму": індивідуальне співвідноситься не з соціальним, в зі всезагальним, де людина безпосередньо присутня; світ – не тільки сфера матеріального виробництва, людина виявляє свою сутність будь-яким ставленням до світу, включаючи споглядання; вона вільна, коли діє всупереч обставинам; сенс її життя – бути "совістю світу"; "людина – дзеркало Всесвіту" [13].

Переступаючи межі марксизму, С. Л. Рубінштейн крокує до психології, котра фіксує присутність людини у бутті світу, та пройти далі не встигає... Далі, у діалозі з ним, проходить В. А. Роменець: ідея "людини-убутті" – можливість схарактеризувати психічне онтологічно; психічне – "дзеркало Всесвіту" як своєрідний спосіб самовідображення світу, світ стає "видимим", це відбувається у вчинку. "Діалектичний перехід людини і світу – ось що таке вчинок" [14, с. 150]. Психічне об'єктивується у продуктах культури в історичному процесі, через який, переживаючи падіння і злети, людина пізнає себе й утворює своє місце у світі. Не будь-які взаємини людини зі світом, а саме вчинок слугує визначенням практики. Детермінація вчинку криється в його архетипі, проблема людини – центральна проблема психології.

Зроблені кроки можна подати як "зняття" діялісно-го підходу: людина не підпорядковується способу її буття, а проголошується присутньою у бутті й характеризу-

ється через спосіб цієї присутності. Стосовно психології інтеріоризованого світу, це психологія екстеріоризованого світу й монізм вже не часткової, а всезагальної форми. Словами "людина – дзеркало Всесвіту" С. Л. Рубінштейн і В. А. Роменець проголошують те, що лунає ідеями Б. Спінози, Г. В. Ляйбніца, Г. В. Ф. Гегеля..., пізніше – К. Поппера, І. Пригожина... В епістемології суб'єктоцентризму опонує субстанціалізм. Пізнання світу постає його, через людину, самопізнанням; пізнання людини – визначенням способу її буття; самопізнання – осягненням нею себе в тому, частиною чого вона є. "Куцою антропологією, що не враховує об'єктивного місця людини в світі" (С. Л. Рубінштейн), протистоїть антропологізм, що виражає собою "великий монізм Всесвіту" (В. А. Роменець). Закладаються підвалини психології буття, принципово відмінної від психології буття Л. Бінсвангера, А. Маслоу, Р. Мея, де опозиція "внутрішнє-зовнішнє" знімається визначенням буття через суб'єктивність [3]. Епістемологію і психологію об'єднує намагання узгодити, з одного боку, властивості людини бути суб'єктом, володіти суб'єктивністю, з іншого – властивості об'єктивного світу. Обидві рухається від дуалізму до дедалі змістовнішого монізму.

Упродовж історії епістемології суб'єкт протиставляється об'єкту, оголошується органом самопізнання субстанції, носієм здатності розуміти світ... Відношення "суб'єкт–об'єкт" перетворюється на відношення "мислення–буття", за цією логікою поняття "людина-убутті" у М. Гайдеггера набуває принципово іншого, ніж у С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця, змісту: буття визначається через людину, а не людина через буття.

У світлі дослідження А. Вежбицької, гайдеггерівське "мова – дім буття" отримує онтологічний зміст. У російській мові, на відміну від англійської, існує "розряд безумовних модальних предикативів", які потребують давального відмінку. "Іншими словами, щоб адекватно перекласти на російську такі англійські речення, як I must, I have to, їх спочатку слід подати в пацієнтивній перспективі, котра підкреслює той факт, що особа, про яку йдеться, не контролює ситуацію" [15, с. 57]. Домінують лінгвістичні конструкції, що передають значення "безпорадне бажання", "неусвідомлювані передчуття", "обов'язки", "безплідні покаювання", "необхідність". Російська мова виразно "безсуб'єктна", безособові конструкції у ній "неухильно поширюються", що відповідає "орієнтації російського семантичного універсуму й, у кінцевому рахунку, російської культури" [15, с. 75].

Людина наділяє світ значеннями залежно від способу свого буття, мовна картина світу фіксує місце у ній людини, у різних, з відповідним способом буття, культурах це відбувається по-різному. Суб'єктний підхід проголошують носії "безсуб'єктної" культури!

Наведені дані свідчать на користь положення про залежність методологічних принципів науки від культури (Г. Патнем) й посилюють позиції "лінгвістичного повороту" в епістемології. У зв'язку з аналізом останнього відзначають вагомність ідей М. М. Бахтіна про "дуалізм пізнання і життя", необхідність переходу від "теоретизованого" до "живого єдиного світу" – діалогічного, творчо-інтуїтивного, вчинкового начала у пізнанні, про те, що предметом гуманітарних наук має бути "мова буття-події" (Л. О. Мікешина). В. А. Роменець погоджується з М. М. Бахтініним: кожен психічний феномен є вчинком, із сукупності вчинків складається життя, категорія вчинку – провідна в культурі. Проте серед складових вчинку слід виокремити ситуацію і післядію, так світ відкривається у його змістовності й неповторній фактичності. "Вчинок є інструментом розкриття світу, на-

бування ним визначеностей" [14, с. 137]. За В. А. Роменцем, не мова вчинку, а сам вчинок є "подією у бутті" й утримує в собі і відношення "суб'єк-об'єкт", і "мислення-буття" як суперечливу єдність своїх невід'ємних сторін. Епістемологія гуманітарних знань потребує розширення поля дослідження.

Досліджуються здебільшого знання про когнітивні процеси (В. О. Лекторський). Якщо ж епістемологія – теорія пізнання дійсності, а психологія – теорія пізнання людини, то зв'язки між ними набагато глибші. Е. Гуссерль розробляє проект феноменологічної, Л. Вітгенштейн – філософської психології, М. Гайдеггер закладає підвалини екзистенційної психології, М. Фуко – психології буття, Е. В. Ільєнков збагачує марксистську психологію. З іншого боку, поступ від психології до епістемології утримує в собі мислення психологів. Водночас демонструє принципи відмінності.

В. О. Татенко знаходить С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця "практично однодумцями, коли йдеться про те суттєве, що виокремлює людину із загалу Всесвіту, а саме: про можливість досягнення нею рівня власне суб'єктного буття, що передбачає, по-перше, вивільнення від об'єктивних визначень і предметно-речових залежностей, від зовнішніх форм природного і соціального детермінізму, а по-друге – можливість вільного творення світу і себе в цьому світі, можливість бути автором власного життя" [2, с. 329]. Заперечується принцип детермінізму, стверджується, що суб'єкт і об'єкт – "одне й те саме", що опонентами суб'єктного підходу є ті, для кого людина – "частинка чогось більшого". С. Л. Рубінштейн і В. А. Роменець і є такими опонентами: обидва стверджують, що психічне детермінується способом співіснування суб'єкта і об'єкта й що людина є частиною світу. Оголошення В. А. Роменця фундатором "української школи психології суб'єкта" [16] відбувається шляхом перетворення поняття "вчинок суб'єкта" на "суб'єкт вчинку" з приписуванням суб'єкту "принципової неможливості вчиняти під впливом зовнішніх стимулів". У В. А. Роменця є поняття "суб'єкт психічної активності", але це суб'єкт "у його дієвості – ситуативній, мотиваційній, суто дійовій, а також післядійовій". Він прагне звільнитися від об'єктивних залежностей й досягти стану свободи, а коли досягає, то знаходить його "нестерпним", а це нова ситуація, мотивація, дія, післядія... "Вчинкова спіраль" не має кінця.

Ідея вчинку з'являється у В. А. Роменця під час досліджень психології творчості, далі поєднується з культурологічним підходом до історії всесвітньої психології, конкретизується принципом взаємної творчої доповнюваності матеріального і ідеального у тлумаченні людського ества мисленням, наповнюється матеріалом, непосильним для пересічного розуму. Історія психології постає історичною психологією, що породжується взаєминами людини зі світом й породжує ці взаємини; пізнання і самопізнання – сторонами вчинкового способу буття як переображення й самотворення людини. "Вчинкову спіраль" історії психології відтворює вчинкова спіраль абстрактного й водночас образного мислення. Історія психології і логічна, і психологічна [17]. Ситуація, мотивація, дія, післядія вчинку, про які говорить В. А. Роменець, – складові його власної творчості. Теорія вчинку розпочинається з перетворення ситуації набуття психологічних знань, мотивується образом людини, адекватним способу її буття, продовжується вчинковими актами мислення. Постають теорії творчості, історії всесвітньої психології, історичної психології, життєвого шляху людини, філософія минулого, теорії джерел людського буття, людини як натхненної особис-

тості, канонічна психологія. Остання – післядія В. А. Роменця, синтез його ідей й логічне завершення його пошуків. Теорія вчинку – ядро й узагальнююча назва творчості автора, орган, через який він доносить людям свої думки, переживання, сподівання, виражає власне ставлення до світу й людини. Він сам є органом досліджуваного процесу.

Категорія вчинку – універсальний інструмент способу буття, практики людини у світі. Людина характеризується як кінечне, що утримує в собі безконечне; індивідуальне, що знаходить себе у всезагальному; унікальне, що виражається через оригінальне, творчим способом здійснює своє життя у світі, переживає його трагізм, перебуває у пошуках смислу життя, намагаючись досягти повноти буття. В. А. Роменець показує людині шлях, який вона історично торує; розкриває сутність її буття, орієнтує на невмирущі цінності, застерігає від помилок, закликає бути гідною високого покликання. Теорія вчинку – гімн життю, природі, людині, вічності, симфонія людського буття, створена під час максимального напруження сил і екстатичного піднесення. Це унікальний випадок: вчений не тільки досліджує, а й збагачує психологічне пізнання теорією, яка посідає гідне місце в історії цього процесу.

В. А. Роменець глузує з "психології Мюнхгаузена, що сам себе витягає за волосся" [14, с. 826], теорію вчинку називає культурно-гуманістичною психологією, її початки знаходить у працях філософів Києво-Могилянської академії. Це антропологічний підхід, й до суб'єктного підходу він не має жодного стосунку.

Психологічне пізнання позначене розмаїттям підходів, різною є епістемологія, по-різному розуміється природа психічного. Антропологічний підхід – це шлях психології до людини з огляду на спосіб її буття у світі, через зв'язки з епістемологією й науками, що в тому чи іншому сенсі, але з увагою до способу буття, вивчають людину. Це продовження історичного, озаменованого внесками видатних учених, становлення цієї науки й становлення самої епістемології як теорії пізнання людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Леонтьев Д. А. Возвращение к человеку / Д. А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом : гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. – С. 3–18.
2. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 316–358.
3. Мясоед П. А. Советская и постсоветская психология / П. А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2018. – № 4. – С. 128–139.
4. Леонтьев Д. А. Что дает психологии понятие субъекта : субъектность как измерение личности / Д. А. Леонтьев // Эпистемология и философия науки. – 2010. – Т. XXV. – С. 136–153.
5. Гусельцева М. С. Рождение субъективности из духа человекознания / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2018. – № 1. – С. 3–15.
6. Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973. – С. 220–235.
7. Леонтьев А. Н. О книге С. Л. Рубинштейна "Основы общей психологии". Материалы к дискуссии / А. Н. Леонтьев // Философия психологии. Из научного наследия. – М. : Издательство Московского университета, 1994. – С. 226–228.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения : в 2 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 1. – 320 с.
10. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / гл. ред. И. Т. Касавин. – М. : "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009. – 1248 с.

11. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб. : А-сэд, 1994. – 407 с.
12. Леонтьев А. Н. К психологии образа / А. Н. Леонтьев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1986. – № 3. – С. 72–76.
13. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб. : Питер, 2003. – С. 281–426.
14. Роменец В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 989 с.
15. Вежицкая А. Русский язык / А. Вежицкая // Язык. Культура. Познание. – М. : Русские словари, 1996. – С. 33–88.
16. Татенко В. А. Проблемы субъекта в современной психологии (украинская школа) / В. А. Татенко // Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна / отв. ред. К. А. Абульханова. – М. : Институт психологии РАН, 2011. – С. 371–387.
17. М'ясоїд П. А. Психологічне пізнання : історія, логіка, психологія / П. А. М'ясоїд. – К. : Либідь, 2016. – 560 с.

Miasoid P.

SUBJECT APPROACH IN PSYCHOLOGY AND HUMAN AS A SUBJECT OF KNOWLEDGE

In the article a comparative analysis of subject, activity and anthropological approaches in psychology is conducted, the place of each in the history of this science is determined. The epistemological basis of the first approach is seen in dualism (subject-centralism), the latter in private and universal monism (substantialism). The first is connected with the ideas of R. Descartes, the latter – with the ideas of B. Spinoza and their development by subsequent generations of philosophers. It has been shown that the epistemological relation of "subject-object" in psychology manifests itself as a "subjective-objective", that epistemology and psychology are combined by the movement from dualism to an increasingly meaningful monism in the understanding of the place of human in the world. Anthropological approach in psychology is considered as a decisive step towards studying the way of being in a world, its practice. Understanding the content of the category of practice turns out to be a decisive moment in understanding the nature of the psychic. An example of an anthropological approach is the theory of the deed of V. A. Romenz. The deed is the dominant way of being of human existence, the category of deed – is the key instrument of the comprehension of human psychology. It is maintained that the theory of V. A. Romenz is a unique contribution to the history of psychology and substantial enriches the theory of human knowledge.

Key words: human cognition, psychology approaches, epistemology, human being, category of practice, V. A. Romenz.